

Judith Martens over haar scriptie *Doing the unthinkable; discontinuity in thinking and acting* waarmee ze de Leo Polak scriptieprijs 2014 heeft gewonnen:

Tijdens mijn opleiding in de psychologie raakte ik gefascineerd door alle automatische handelingen die we door de dag heen uitvoeren. Ook bestudeerde ik een hoop manieren waarop we bij anderen handelingen kunnen triggeren. We zijn allemaal te beïnvloeden, of om het minder mooi te zeggen, te manipuleren. Toch denken we van niet en ervaren we onszelf ook niet zo. Niet de uitspraken van mijn buurman of de kleuren op de muur bepalen voor ons. We bepalen toch zelf wel wat we doen!

Toen ik het Stanford Prison Experiment las, wist ik dat ik daar iets mee moest doen. De deelnemers aan het experiment, jonge studenten die uitvoerig psychologisch getest waren en *volstrekt normaal* waren bevonden, werden in een nagebouwde gevangenis samengezet. Het waren mensen zoals ik, mijn vrienden, mensen zoals u, allemaal fatsoenlijke mensen. En toch doen ze *absurde* dingen. Als zij daartoe in staat zijn, dan zijn wij dat allemaal ook, maar ons dat te beseffen, dat echt tot ons door te laten dringen, lijkt wel onmogelijk.

Wat gebeurde er in het SPE? De deelnemers kregen willekeurig een tol toebedeeld als gevangene of bewaker. De onderzoekers waren vooraf bang om de proef vroegtijdig te moeten afronden vanwege wangedrag van de *gevangenen*. Niets blijkt minder waar: de proef wordt uiteindelijk vroegtijdig afgebroken vanwege het wangedrag van de *bewakers*. Bewakers doen uitspraken als “ik zag ze als *gevangenen*, en verloor hun *menselijkheid* uit het oog.” De jonge studenten in dit experiment zien zichzelf als integere, normale leden van de maatschappij die nooit zomaar iemand kwaad zouden doen. Sterker nog, ze doen iets wat ze zelf *verafschuwen*, wat ze als *ondenkbaar* beschouwen.

De filosoof Harry Frankfurt beschrijft dit ondenkbare, “the unthinkable” in het Engels, vanuit een kader van geven om en houden van. Ik zal zijn theorie in een notendop weergeven. Hij beargumenteert hoe we allemaal behoeften en verlangens hebben. Voor een deel komen die bij ons allemaal overeen, maar we hebben ook allemaal onze eigen specifieke verlangens en behoeftes. Niet alle verlangens die we kunnen hebben, passen even goed bij elkaar, of zijn even gemakkelijk te combineren. Daarom kennen we een *tweede* niveau van willen: we willen *wel* of *geen* vervolg geven aan deze behoeftes en verlangens. Dat kunnen we ons gemakkelijk voorstellen bij het eten van een heel pak koekjes, het kan heel verleidelijk zijn, we kunnen dat willen, maar ondertussen willen we het ook niet. Of denk aan uw partner; hij of zij betekent dat u veel andere dingen moet laten. Zo zult u niet op zoek gaan naar een partner, zolang u zich met iemand heeft verbonden. Toch heeft u dat er voor over omdat het u nog meer oplevert. Vanuit de liefde voor het één ontstaan zowel dingen die we willen doen, als dingen die we juist niet willen doen. In het meest extreme geval kunnen we dan spreken van ondenkbare handelingen. Het gaat hier niet meer om ‘liever niet willen’, maar een onvoorstelbare mogelijkheid.

Ook op moreel gebied kunnen we op deze manier redeneren. Op basis van een aantal zeer basale waarden, zoals de waarde van ons eigen leven en onze gezondheid, hanteren we graag morele normen en waarden die voor onszelf en de mensen in onze omgeving gelden. In mijn scriptie betoog ik dat deze waarden zo sterk gedeeld zijn dat ze overeind blijven wanneer één iemand ze schendt. Dat betekent ook dat een aantal ‘ondenkbare’ daden gedeeld zijn. We vinden het allemaal ondenkbaar, en zelfs als iemand het toch doet—een moord pleegt bijvoorbeeld—blijft dat zo.

Maar hoe ondenkbaar deze handelingen ook zijn, blijktbaar zijn we soms *toch* in staat om ze te doen. Wanneer we zoiets doen, kunnen we vanuit ons algemeen moreel kader begrijpen dat de handeling ondenkbaar blijft. Maar hoe *kan het toch* dat we iets ondenkbaars kunnen doen. Hoe kan het dat we ingaan tegen onze eigen normen en waarden, tegen datgene waar we zo enorm veel om geven?

Om daarover na te kunnen denken introduceer ik nu graag het begrip *silencing*, geïntroduceerd door John McDowell en later uitgewerkt door Eve Garrard. Een begrip dat oorspronkelijk gebruikt wordt in situaties waarin iemand iets heroïsch doet. Een vader die zijn kind uit het water redt, bijvoorbeeld, denkt niet na over de nadelen van die handeling. Hij denkt niet aan zijn nette kleding of de meeting van vanmiddag. Hij springt gewoon het water in. Redenen verdwijnen blijktbaar als de omstandigheden er naar zijn. De ene reden weegt niet gewoon zwaarder dan de ander, de ene reden maakt dat de andere simpelweg niet opkomt, dat we hem niet zien.

Kan dat ook gebeuren in situaties waarin het ondenkbaar kwade en slechte wordt gedaan? In mijn scriptie zeg ik: *Ja*, wanneer de omgeving daartoe aanleiding geeft. Bijvoorbeeld wanneer we ons te sterk focussen op onze rol of taak—als bewaker, belegger, of tijdens een sprintje naar het station—en daardoor andere, belangrijke(re) redenen uit het oog verliezen. Aan de hand van een aantal psychologische onderzoeken leg ik uit in wat voor situaties we gemakkelijker tot het ondenkbare in staat lijken te zijn. Daarbij lijkt het verschil tussen reflectie en het moment van handelen heel belangrijk, omdat we in beide situaties een ander perspectief innemen.

Er blijven nog een aantal belangrijke vragen staan, na deze conclusie. Zoals 1) in hoeverre we onszelf als één persoon kunnen zien wanneer we ons in verschillende situaties zo anders kunnen gedragen en 2) wat we met dit soort kennis kunnen, wanneer we graag willen voorkomen dat mensen zich laten verleiden tot ondenkbaar gedrag.

De auteur is ondertussen werkzaam als junior onderzoeker aan de Ruhr-Universität Bochum, waar zij onderzoek doet naar de mogelijkheden en voorwaarden van gezamenlijk handelen en collectieve intentionaliteit.